

کشف عوامل شکل دهنده، ویژگی‌ها و مؤلفه‌های

جهادی بودن منابع انسانی از منظر قرآن کریم

احمد الهیاری بوزنجانی*، فریبرز رحیم‌نیا**، محمدعلی انصاری***، سعید مرتضوی****

تاریخ دریافت: ۱۳۹۶/۰۸/۰۲

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۶/۱۱/۲۶

چکیده

هدف از انجام پژوهش حاضر، شناخت ویژگی‌ها و مؤلفه‌های جهادی بودن و عوامل شکل‌دهنده آن با جهت‌گیری نگرش‌ها و رفتارهای شغلی منابع انسانی بود. برای این منظور، با استفاده از "روش تحقیق موضوعی قرآن کریم" به بررسی مجموعه‌ای از آیات قرآنی مرتبط پرداخته شد و مفهوم جهادی بودن و عوامل مؤثر بر آن، از بطن آنها استخراج شد. یافته‌ها نشان داد، جهادی بودن، مفهومی است که ویژگی‌های آن در قالب مؤلفه‌هایی دوازده‌گانه و ابعادی چهارگانه با عناوین آرمان‌خواهی، ایثارگری، جذب حداکثری و خردورزی انعکاس یافته است. افزون‌براین، مشخص شد که ریشه‌های شکل‌گیری و تقویت این مفهوم در توکل، التزام عملی و ارزش‌محوری افراد نهفته است که در این میان، توکل و یقین‌مندی افراد ضمن تأثیرپذیرفتن از ارزش‌محوری آنها، در تعامل با یکدیگر موجب تقویت جهادی بودن آنها می‌شود. به‌عنوان یک نتیجه کلی، منابع انسانی جهادی عبارتند از کارکنانی بانگیزه که در محیط کاری خود، منشأ اثر بوده و آرمان‌خواهانه و با تکیه بر تعقل و خردورزی، در راه تحقق اهدافی ارزشی، ایثارگرانه تلاش می‌کنند.

کلیدواژه‌ها: جهادی بودن؛ ایثارگری؛ آرمان‌خواهی؛ جذب حداکثری؛ خردورزی

* دکتری مدیریت منابع انسانی، گروه آموزشی مدیریت، دانشکده علوم اداری و اقتصادی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد،

خراسان رضوی، ایران

** نویسنده مسئول: استاد مدیریت، گروه آموزشی مدیریت، دانشکده علوم اداری و اقتصادی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد،

خراسان رضوی، ایران

*** مفسر قرآن و شارح نهج‌البلاغه، عضو گروه پژوهشی مدیریت اسلامی، پژوهشکده مطالعات اسلامی در علوم انسانی، دانشگاه

فردوسی مشهد، مشهد، خراسان رضوی، ایران

**** استاد مدیریت، گروه آموزشی مدیریت، دانشکده علوم اداری و اقتصادی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، خراسان

رضوی، ایران

مقدمه

مروری بر نظریه‌های سازمان و مدیریت حاکی از این است که هر یک از نظریه‌پردازان و پژوهشگران، آرای خود را با توجه به وقایع پیرامون خود و جهان‌بینی حاکم بر جامعه خود بیان نموده‌اند. در واقع، این نظریه‌ها، بازنمای مسائل و مشکلات مدیریتی حاکم بر جامعه‌ای هستند که طرح‌کنندگان آنها، در آن رشد و نمو یافته‌اند. بنابراین، تصور اینکه کاربرد این نظریه‌ها در جوامع دیگر، اثربخشی لازم را ندارد، امری منطقی است؛ چرا که تفاوت‌های فرهنگی میان جوامع، مرحله توسعه‌یافتگی آنها و مسائل و مشکلات مبتلابه، می‌تواند اثربخشی بسیاری از این نظریه‌ها را در عمل، تعدیل نماید.

توجه به این امر، به‌طور خاص در کشورهای در حال توسعه، از اهمیتی ویژه برخوردار است. در چنین کشورهایی، لزوم طی مسیر دستیابی به توسعه اقتصادی و موانع و مشکلاتی که بر سر این راه قرار دارند، گاهی مدیران را ناگزیر به تکیه بر نظریه‌هایی می‌کند که نه تنها طرح آنها ریشه در مسئله‌های موجود در جوامع دیگر دارد، بلکه ممکن است با ماهیت مسئله‌ها و بسترهای مدیریتی آنها نیز تناسب مطلوبی نداشته باشد. چنین مسئله‌ای، به‌ویژه در کشورهای در حال توسعه‌ای که سیاست‌های کلان و اصول جهت‌دهنده به فعالیت‌هایشان، ریشه در آرمان‌هایی ارزشی و متعالی دارد، بسیار محسوس است. در چنین کشورهایی، از یک سو، تلاش در جهت تحقق آرمان‌هایی ارزشی و از سوی دیگر، عدم تجانس میان این آرمان‌ها، اهداف و سیاست‌های کلان نظام سرمایه‌داری حاکم بر کشورهای توسعه‌یافته، در عرصه سیاست خارجی، نوعی تعارض نامطلوب را برای آنها رقم می‌زند که به‌موجب آن، با محدودیت‌هایی اقتصادی از جانب کشورهای مقابل، مواجه می‌شوند. از جمله این کشورها، برخی از کشورهای اسلامی و به‌طور خاص، کشور ایران است که به‌دلیل تلاش مصرانه در جهت تحقق آرمان‌های ارزشی‌اش از یک سو و تضاد ایدئولوژیک این آرمان‌ها با اهداف سلطه‌گرانه نظام سرمایه‌داری از سوی دیگر، سال‌هاست با محدودیت‌های اقتصادی طی طریق می‌کند. طبیعتاً، فایده‌آمدن بر این محدودیت‌ها و دستیابی عزت‌مندانه به اهداف آرمانی مورد نظر، تلاش مضاعفی را از جانب سازمان‌ها طلب می‌کند که در ادبیات دینی، از آن

با عنوان "جهاد" (قرشی، ۱۳۵۲: ۷۷، بیستونی، ۱۳۸۶: ۲۲۵) نام برده شده است. در این میان، نگاهی نظام‌مند به سازمان‌ها، حاکی از این است که عناصر اصلی شکل دهنده و هویت‌بخش آنها، منابع انسانی‌ای هستند که در ادبیات نوین علم مدیریت، با عنوان سرمایه‌های انسانی مورد خطاب قرار گرفته‌اند. بنابراین، مجاهدت آنها نیز طبیعتاً باید از طریق این سرمایه‌ها تحقق یابد. این در حالی است که شواهد، حاکی از عدم وضعیت مطلوب سازمان‌های ایرانی از منظر کار مفید و تلاش منابع انسانی است (مرکز آمار ایران، ۱۳۹۰). افزون‌براین، بررسی پژوهش‌های انجام‌شده در این حوزه حاکی از فقدان الگویی منسجم است که صرفاً بازنمای چستی مفهوم جهادی بودن در سازمان با تکیه بر آیات قرآنی باشد؛ درحالی‌که این مفهوم به‌طور کلی دارای ریشه‌ای قرآنی و ارزشی است و ضروری است برای شناخت آن به منبع اصلی آن که همان کلام وحی است، رجوع شود. به‌علاوه، پیشینه پژوهش حکایت از این دارد که پژوهشگران، این مفهوم را با رویکرد خاص خود و با هدف بیان چستی آن در حوزه‌هایی از قبیل سبک‌های مدیریتی یا فرهنگ سازمانی، مورد بررسی قرار داده‌اند. در صورتی که ترویج این مفهوم در سازمان و تبدیل آن به یک گفتمان ارزش‌مند میان پژوهشگران مدیریتی، ابتداءً ساکن، مستلزم دستیابی به درکی عمیق از آن، بدون اتخاذ رویکردی خاص در کشف مؤلفه‌های آن است. نظریه‌این‌امر، در این پژوهش تلاش خواهد شد تا با اتخاذ روش تحقیق موضوعی قرآن کریم، به هدف پژوهش که شامل کشف ویژگی‌ها و مؤلفه‌های جهادی بودن منابع انسانی در سازمان و عوامل شکل دهنده آن است، جامه عمل پوشانده شود. در این رابطه، سؤالات اصلی پژوهش به صورت زیر خواهد بود:

- کلام وحی، بازنمای چه ویژگی‌ها و مؤلفه‌هایی از مفهوم "جهادی بودن" است؟
- از منظر کلام وحی، چه عواملی در شکل‌دهی به جهادی بودن منابع انسانی مؤثر هستند؟

مبانی نظری و پیشینه پژوهش

به‌لحاظ مفهومی، دو معنای لغوی و اصطلاحی برای واژه "جهاد" متصور است. از منظر

لغوی، جهاد، واژه‌ای است مشتق از ریشه‌های "جهد" و "جهد" (راغب اصفهانی، ۱۳۸۸: ۴۲۳)؛ به معنای تلاش، کوشش، مبالغه در کار و انجام امری به شیوه‌ای طاقت‌فرسا و با آخرین توان (قرشی، ۱۳۵۲: ۷۷؛ بیستونی، ۱۳۸۶: ۲۲۵). از منظر اصطلاحی نیز این واژه در متون دینی جهت اشاره به نوعی خاص از تلاش به منظور دفع تجاوز دشمنان دینی، مورد استفاده قرار گرفته است (راغب اصفهانی، ۱۳۸۸: ۴۲۴).

افزون‌براین، مبارزه بی‌امان با هر نیرویی که بازدارنده انسان از رشد و تکامل در مسیر الهی باشد نیز تعریف دیگری است که در باب جهاد ارائه شده است (شفائی، ۱۳۶۵). با این حال، با بررسی آیه ۷۸ سوره مبارکه حج، می‌توان جامع‌ترین تعریف را در باب جهاد یافت و آن نیز عبارت است از "هر گونه کوشش مضاعفی در راه خدا و تلاش برای انجام نیکی‌ها" (مکارم شیرازی، ۱۳۸۵: ۲۳۸). از این رو، می‌توان تلاش‌های پیامبران الهی و ائمه اطهار(س) در تبلیغ معارف دینی، دفاع از جامعه اسلامی در برابر تجاوزات دشمنان، اهتمام به رفع ظلم و نابرابری‌های اقتصادی، اجتماعی، سیاسی، گسترش عدالت و امنیت و اموری از این قبیل را که با کوشش و نیتی الهی دنبال می‌شدند، مصداق‌هایی از فعالیت‌های جهادی دانست (مکارم شیرازی، ۱۳۸۵). به عبارتی بهتر، جهاد، تنها به معنی جنگ و نبرد مسلحانه نیست، بلکه هر گونه تلاش و کار توأم با زحمت و مشقتی را که با نیتی الهی و با هدف تحقق آرمان‌های الهی صورت گیرد نیز شامل می‌شود (جانی‌پور و ستوده‌نیا، ۱۳۹۳). با توجه به این امر، می‌توان ریشه بسیاری از سوء تفاهات غریبان پیرامون این واژه را نیز ناشی از تمایز قائل نشدن میان جنگ و جهاد دانست (فرهی و همکاران، ۱۳۹۵).

بررسی آیات قرآنی نیز حاکی از این است که این واژه و مشتقات آن جمعاً در ۳۶ آیه و به میزان ۴۱ مرتبه در ۱۶ شکل (مشتقات) مختلف به کار رفته است. در این بررسی‌ها، آنچه واضح است، این است که معنای مورد استفاده قرآن از این واژه عمدتاً دارای بار ارزشی مثبت بوده و تنها در دو آیه از جهاد در معنای منفی آن استفاده شده است که شامل آیه ۸ سوره عنکبوت و ۱۵ سوره لقمان است. جز این دو آیه که در آنها تلاش و کوشش پدر و مادر برای مشرک ساختن

فرزندان‌شان جهاد نامیده شده، در آیات دیگر این واژه به معنای تلاش‌هایی است که انسان در مسیر تحقق اهداف صحیح و خداپسند انجام می‌دهد (مصباح یزدی، ۱۳۹۳: ۱۹-۲۰). باین حال، ذکر این نکته نیز حائز اهمیت است که حتی در معنای ارزشی و خداپسند آن، "جهاد، نوعی از مبارزه" است (شفائی، ۱۳۶۵). بنابراین در «جهاد» معمولاً طرف دیگری هم در قالب یک مانع یا حریف وجود دارد و هر یک از طرفین برای دستیابی به هدف خویش و پیروزی بر دیگری به تلاش می‌پردازد؛ باین حال، همان‌گونه که بیان شد این مبارزات تنها شکل نظامی ندارد (مصباح یزدی، ۱۳۹۱: ۱۱۰-۱۱۱). در واقع، مطالعه آیات قرآنی نیز حاکی از این است که شکل نظامی این نوع مبارزه، منحصر به کلمه "جهاد" نبوده و برای اشاره به این نوع از جهاد (جنگ) از واژه‌هایی همچون "قتال" که منحصر به بستر نظامی مفهوم آن است نیز استفاده شده است. این در حالی است که در سایر زمینه‌های مرتبط همچون مالی و فرهنگی از لفظ "جهاد" استفاده شده است (مصباح یزدی، ۱۳۸۸: ۲۴۴). با در نظر داشتن این تعاریف در ذهن، در یک تقسیم‌بندی کلی، جهاد را می‌توان به دو صورت جهاد اصغر و جهاد اکبر تقسیم بندی نمود؛ بدین معنی که جهاد با کفار و مشرکین در یاری اسلام و اعتلای کلمه الله را جهاد اصغر و جهاد با نفس اماره و لوازمه در یاری نفس مطمئنه جهاد اکبر نامیده می‌شود (مصباح یزدی، ۱۳۹۱: ۱۱۰). افزون‌براین، با تمرکز بر آیات قرآنی و واکاوی این مفهوم در بطن آیات، می‌توان انواع شش‌گانه‌ای از مفهوم جهاد را مشاهده کرد که عبارتند از: جهاد الهی که مقصود از آن تلاش انسان در جهت متجلی کردن صفات الهی در خود و مزین کردن اخلاق و شخصیت خود به این صفات است؛ جهاد توحیدی که ناظر بر ترویج جهان‌بینی توحیدی در جوامع بشری است؛ جهاد فی سبیل الله که ناظر بر اقداماتی است که در مسیر تحقق اهداف الهی صورت می‌گیرد، هرچند که ممکن است به هدف نرسند؛ جهاد مساعدتی که بیانگر کمک به افراد یا گروه‌های جامعه اسلامی به رسول خدا (ص) و یا سایر مسلمانان است؛ جهاد مقابله‌ای که بیانگر مقابله‌ای کامل و جامع با دشمنان اسلام است و در نهایت، جهاد کبیر که بیانگر مفهومی کلی با عنوان تلاش کردن است (جانی‌پور و ستوده‌نیا، ۱۳۹۲).

باتوجه به مطالب بالا، و تعاریف ارائه شده پیرامون مفهوم جهاد، می‌توان فرد جهادی را فردی

دانست که تمامی توان و تلاش خود را مصروف تحقق اهدافی خدایسند و ارزشی می‌نماید. از این رو، در محیط سازمان می‌توان "جهادی‌بودن" را مفهومی دانست که بازنمای مجموعه‌ای از ویژگی‌های نگرشی و رفتاری در درون افرادی است که به منظور تحقق اهدافی ارزشی و الهی تمام تلاش خود را به کار می‌بندند.

مفاهیم مرتبط با جهادی‌بودن

باتوجه به مطالب بالا و تعاریفی که پیرامون مفهوم جهاد ارائه شد، در یک بررسی اولیه می‌توان گفت که در تعریف قرآنی از فرد جهادی، چندین عنصر وجود دارد که عبارتند از: تلاش و استقامت (برای نمونه: نساء: ۷۶؛ انفال: ۱۵؛ هود: ۱۱۲)، پایداری به مسیر الهی (برای نمونه: بقره: ۱۹۰، ۲۴۴؛ نساء: ۷۵، ۷۶، ۹۵) و مجموعه‌ای از ویژگی‌های روانی و رفتاری مثبت و سازنده (برای نمونه: آل عمران: ۱۵۹؛ انفال: ۷۲؛ حج: ۴۱؛ نساء: ۹۰) که فرد جهادی باید از آنها برخوردار باشد. باتوجه به این امر، در بررسی پژوهش‌های موجود در حوزه نگرش‌ها و رفتارهای شغلی، دو مفهوم سخت‌کوشی و رفتارهای شهروندی سازمانی از بیشترین ارتباط با مفهوم جهادی‌بودن برخوردارند که اولی به عنصر تلاش و استقامت و دومی نیز به عنصر ویژگی‌های رفتاری مثبت و سازنده در تعریف قرآنی مفهوم جهاد، اشاره دارند. باتوجه به این امر، در زیر به تبیین ارتباط این مفاهیم با مفهوم جهاد پرداخته شده است.

جهاد و سخت‌کوشی

بررسی پژوهش‌های مرتبط با مفهوم سخت‌کوشی حاکی از این است که نخستین بار، کوباسا در سال ۱۹۷۹ این مفهوم را تعریف کرده است. در این تعریف، سخت‌کوشی، عبارت است از مجموعه نگرش‌ها و راهبردهایی که در تعامل با یکدیگر، موجب تبدیل موقعیت‌های تنش‌زا، به فرصتی برای رشد و توسعه شده و از تبدیل آنها به یک وضعیت نامطلوب، جلوگیری می‌کند (مادی^۱، ۲۰۱۳). از نظر کوباسا^۲ (۱۹۷۹) این مفهوم دربردارنده سه ویژگی چالش، تعهد و کنترل است. ویژگی چالش به افراد کمک می‌کند که زندگی را همواره و به‌طورطبیعی پرتنش درک

1. Maddi
2. Kobasa

کرده و چالش‌های موجود در زندگی را به صورت رخدادی طبیعی بپذیرند؛ بنابراین، مواجه شدن با چالش‌ها و تنش‌ها در زندگی شخصی، برای آنها امری بسیار طبیعی قلمداد می‌شود. تعهد موجب می‌شود که به طور پیوسته خود را متعهد به درگیری با چالش‌هایی بدانند که در پیرامون آنها در حال وقوع است؛ از این رو، به جای فرار از چالش‌ها، به مبارزه با آنها می‌پردازند. در نهایت، کنترل بدین معناست که صرف نظر از آنچه در حال وقوع است، به تلاش خود جهت تبدیل تهدیدها به فرصت‌ها ادامه دهند. افزون‌براین، افرادی با این سبک از شخصیت، به پدیده‌های پیرامون خود نگاهی فرصت‌طلبانه جهت رشد و توسعه شخصی داشته (عید، جانسن، بارتن و نایسستد^۱، ۲۰۰۸) و اعتقاد دارند که سرنوشت زندگی و فرجام کارها، متأثر از عملکرد شخصی خود آنهاست؛ بنابراین، همواره دنبال غلبه بر عواملی هستند که بر نحوه موفقیت آنها تاثیر گذارند (مدی، ۲۰۱۳؛ ۲۰۰۴؛ ۲۰۰۷).

باتوجه به مطالب بالا، شاید در مقایسه‌ای سطحی بتوان تفاوت اصلی میان سخت‌کوشی و جهادی بودن را در نیت نهفته در آنها بررسی کرد، اما در تحلیلی عمیق‌تر می‌توان متوجه شد که وجود همین نیت، به لحاظ عملی، موجب بروز مصادیق و کارکردهای عینی بسیار متفاوتی میان این دو مفهوم می‌شود. برای نمونه، با یک بررسی ابتدایی بر نمونه‌ای از آیات قرآنی می‌توان متوجه شد که جهادی بودن مفهومی است بسیار فراتر از صرف سخت‌کوش بودن و بسیاری از فضایل اخلاقی همچون فداکاری (نسا: ۹۵؛ انفال: ۶۰)، گذشت (آل عمران: ۱۵۹؛ نسا: ۸۹) و تواضع (انفال: ۴۷؛ انعام: ۱۶۲) را نیز دربرمی‌گیرد. از این رو، می‌توان گفت در صورتی که فردی تمامی مؤلفه‌های مفهوم سخت‌کوشی (چالش، تعهد و کنترل) را در وجود خود داشته باشد، نیز لزوماً نمی‌تواند فردی جهادی تلقی شود، بلکه برخوردار از سایر مؤلفه‌های ویژگی‌های مرتبط با مفهوم جهادی بودن نیز ضروری است. در واقع، می‌توان تلاش‌ها و سخت‌کوشی‌ها را به جهادی و غیرجهادی تقسیم کرد. به این صورت که تلاش‌ها و کوشش‌هایی که سمت و سوی ارزشی و الهی داشته باشند، جهادی و مابقی نیز صرفاً تلاش یا سخت‌کوشی بوده و فاقد ماهیت جهادی

1. Eid, Johnsen, Bartone, & Nissestad

هستند. به بیانی دیگر، جهادی بودن دارای بار ارزشی و مثبت است، درحالی‌که تلاش و سخت‌کوشی لزوماً دارای بار ارزشی نبوده و حتی ممکن است دارای سمت و سوی مغایر با ارزش‌های الهی و اخلاقی باشند. از این رو، در یک جمع‌بندی کلی می‌توان گفت که مفاهیم جهادی بودن و سخت‌کوشی به لحاظ لغوی دارای مشابهت زیاد بوده و تفاوت آنها در نیت نهفته در آنها خلاصه می‌شود؛ اما به لحاظ مفهومی دارای تفاوت‌های بسیار عمیقی هستند، به نحوی که می‌توان آنها را دو مفهوم کاملاً متمایز از هم در نظر گرفت و ابعاد و مؤلفه‌های کاملاً متفاوتی را برای آنها متصور بود.

جهاد و رفتارهای شهروندی سازمانی

رفتارهای شهروندی به عنوان یک مفهوم در حوزه نگرش‌ها و رفتارهای شغلی، نخستین بار توسط بتمن و اورگان^۱ (۱۹۸۳) معرفی شد. از منظر آنها، این رفتارها به صورت رسمی و در قالب شرح شغل‌های مصوب از کارکنان خواسته نشده‌اند، اما به صورت اختیاری و فراتر از وظایف رسمی خود آنها را بروز داده و از این طریق، نقش خود را در اثربخشی سازمان ایفا می‌کنند. همان گونه که در این تعریف مشخص است، مبنای اصلی این رفتارها، فرانش بودن آنهاست. به عبارتی، رفتارهای افراد در صورتی شهروندی محسوب می‌شود که فراتر از وظایف و شرح شغل مصوب آنها باشد. بدیهی است، شرح شغل‌های موجود در سازمان‌ها و شرکت‌ها مختلف، حتی برای یک شغل واحد ممکن است دارای تفاوت‌های قابل ملاحظه‌ای باشند؛ به نحوی که برای نمونه ممکن است در برخی از آنها پیش‌قدم‌بودن یا کمک به همکاران به صورت رسمی از فرد خواسته شده باشد و در برخی نیز خیر. قاعدتاً چنانچه این رفتارها به صورت رسمی از فرد خواسته شده باشد و فرد نیز آن را انجام دهد، دیگر نمی‌تواند یک رفتار شهروندی محسوب شود؛ بنابراین، می‌توان گفت مفهوم رفتارهای شهروندی به دلیل اینکه بر مبنای نقش‌ها و وظایف رسمی افراد تعریف شده است، از ماهیتی بسیار قراردادی‌تر و نسبی‌تر از مفهوم جهادی بودن برخوردار است؛ چراکه مبنای تعریف مفهوم جهادی بودن به هیچ وجه مبتنی بر وظایف و نقش‌های مصوب یا رسمی

1. Batman & Organ

فرد در سازمان نیست و ریشه‌ای بس عمیق در ایمان مذهبی افراد دارد. از این رو، یک رفتار جهادی در هر حالتی جهادی است؛ چه در قالب شرح شغل‌های مصوب از فرد خواسته شده باشد و چه خیر. این در حالی است که در خصوص رفتارهای شهروندی چنین امری صادق نیست. نکته دیگر این است که در تعریف رفتارهای شهروندی سازمانی، بر این امر که این رفتارها در نهایت به اثربخشی بیشتر سازمان کمک می‌کنند، تأکید شده است. به طور منطقی، در تعریف اثربخشی سازمان نیز میزان موفقیت سازمان در تحقق اهداف عملکردی‌اش مدنظر است. بنابراین، طبق تعاریف موجود، رفتارهای شهروندی سازمانی در نهایت باید بتوانند به سازمان در تحقق اهدافش کمک کنند. این در حالی است که در مفهوم جهادی بودن، اهداف سازمانی لزوماً دارای بار ارزشی نبوده و معیار و ملاک تمیز این رفتارها از سایر رفتارهای شغلی نیستند. بر همین مبنا، ممکن است در برخی موارد، رفتاری مانند فرمان برداری یا سخاوتمندی شهروندی محسوب شود، در حالی که جهادی نباشد و بالعکس. برای نمونه، چنانچه اهداف یک سازمان برخلاف اصول اخلاقی و موازین الهی باشند و فردی به صورت داوطلبانه و فراتر از وظایف رسمی خود رفتاری را انجام دهد که به سازمان در تحقق اهداف عملکردی‌اش کمک می‌کند، این رفتار برای آن سازمان رفتاری شهروندی محسوب می‌شود، در حالی که جهادی نیست. در واقع، می‌توان چنین گفت که در مفهوم جهادی بودن، اهداف سازمانی معیار و شاخص عمل نیستند، بلکه رنگ و بوی اهداف، الهی و طبیعتاً مبتنی بر ارزش‌های اخلاقی است. بنابراین، به میزانی که میان اهداف سازمانی و اصول ارزشی اخلاقی و الهی فاصله وجود داشته باشد، می‌توان تقابل بیشتری را میان مفهوم رفتارهای شهروندی سازمانی و مفهوم جهادی بودن شاهد بود.

روش‌شناسی پژوهش

این پژوهش را می‌توان در زمره پژوهش‌های کیفی به حساب آورد که با رویکردی استقرایی، هدفی بنیادی را دنبال می‌کند. جامعه مورد مطالعه پژوهش حاضر را تمامی آیات قرآنی شامل می‌شوند. برای این منظور، با توجه به مفهوم جهاد که پیش از این بحث شد، آیاتی که مرتبط با مبحث جهاد بودند، از قرآن کریم استخراج شده و مورد بررسی قرار گرفتند. آیات مورد بررسی،

آیاتی بودند که عمدتاً با فرایند جهادهای فرهنگی، سیاسی، علمی، اقتصادی، مدیریتی و نظامی نبی مکرم اسلام (ص) و سایر پیامبران الهی مرتبط بودند. با در نظر گرفتن موارد فوق، در مجموع، ۲۰۵۰ آیه از متن قرآن کریم، استخراج و مورد بررسی قرار گرفت. استدلال این پژوهش در استفاده از آیات قرآنی، در این حقیقت نهفته است که ریشه‌های موفقیت نبی مکرم اسلام (ص) و سایر پیامبران الهی در تحقق ارزش‌های الهی، به واسطه مجاهدت آنها و یاران باوفایشان بوده است؛ مجاهدتی که بسیاری از اصول و ویژگی‌های آن را می‌توان در آیات وحی شده بر آنها یافت. افزون‌براین، به منظور تحلیل داده‌های گردآوری شده از بطن آیات، روش تحقیق موضوعی در قرآن کریم مورد استفاده قرار گرفت که نخستین مرتبه توسط لسانی فشارکی و مرادی زنجانی (۱۳۸۵) معرفی شد. از منظر لسانی فشارکی و مرادی زنجانی (۱۳۸۵) در مطالعاتی که پیرامون یک موضوع خاص در آیات قرآنی انجام می‌شود، پژوهشگر باید گام‌های منظمی را طی نماید که عبارتند از:

۱. مرحله مقدماتی: شامل انتخاب عنوان تحقیق و کلیدواژه‌ها، تدارک فهرست آیات و سیاق‌ها (آیات قبل و بعد مرتبط)؛
 ۲. مرحله مفهوم‌یابی: شامل تلاوت مکرر آیه، استخراج مفاهیم آیه، یادداشت سؤال‌ها، بررسی مفاهیم آیه در سیاق، یادداشت تکمیلی، بازنگری سراسری مفاهیم و مراجعه به متون تفسیری جهت تکمیل مفاهیم موجود در آیات.
- باتوجه به مراحل ارائه شده در بالا، در این پژوهش ابتدا تلاش شد مجموعه‌ای از کلیدواژه‌ها که مرتبط با معانی مختلف مفهوم جهاد بودند، انتخاب شود. با بررسی منابع متنی موجود و اخذ نظر سه نفر از کارشناسان علوم قرآنی، مشخص شد که کلیدواژه‌های مربوطه عبارتند از عباراتی که مشتقات کلمه‌های "جهاد"، "قوم"، "صبر"، "نفاق"، "سعی"، "حرب"، "قتل" و "بلغ" هستند. لازم به ذکر است، مشتقات این ریشه‌ها به ترتیب در معانی کوشش، استقامت، صبوری، انفاق، سعی کردن، جنگ (حرب و قتل) و تبلیغ هستند که هر کدام جنبه‌های مختلفی از جهاد اعم از فرهنگی، مالی، نظامی و جسمی را پوشش می‌دهند. با جستجوی این کلیدواژه‌ها در قرآن کریم،

در نهایت ۲۵۳ آیه شناسایی شد. با این حال، نظریه‌اینکه در روش تحقیق موضوعی قرآن کریم، پس از شناسایی آیات اصلی باید آیات قبل و بعد از آنها که به لحاظ معنایی مرتبط با آیه اصلی هستند نیز مورد مطالعه قرار گیرند، تلاش شد با مبنای قراردادن فهرست سیاق‌های قرآنی ارائه شده توسط لسانی فشارکی و مرادی زنجانی (۱۳۸۵) آیات مرتبط قبل و بعد از آیات اصلی نیز شناسایی شوند. بنابراین، در مجموع تعداد ۲۰۵۰ آیه قرآنی شناسایی و مورد مطالعه قرار گرفت. در زیر نمونه‌ای از جدول ردیف‌ها که نشان‌دهنده آیات اصلی کلمه جهاد و مشتقات آن و سیاق‌های مربوطه هستند، ارائه شده است.^۱

جدول ۱. آیات اصلی و فرعی مرتبط با کلمه جهاد

عین کلمه به کاررفته	آیه اصلی	آیات ابتدا و انتهای سیاق	تعداد آیات هر سیاق
تَجَاهِدُونَ	صف: ۱۱	۱۴-۱۰	۵
جَاهِدْ	توبه: ۱۹	۲۴-۱۷	۸
	عنکبوت: ۶	۱۳-۱	۱۳
جَاهِدُوا	توبه: ۷۳	۸۰-۷۳	۸
	فرقان: ۵۲	۶۰-۴۵	۱۶
	تحریم: ۹	۱۲-۸	۵
جَاهِدَا	عنکبوت: ۸	-	-
	لقمان: ۱۵	۱۹-۱۲	۸
جَاهِدُوا	بقره: ۲۱۸	۲۲۱-۲۱۷	۵
	آل عمران: ۱۴۲	۱۴۳-۱۳۰	۱۴
	انفال: ۷۲	۷۵-۷۰	۶
	انفال: ۷۴	-	-
	انفال: ۷۵	-	-
	توبه: ۱۶	۱۶-۷	۱۰
	توبه: ۲۰	-	-
	توبه: ۸۸	۸۹-۸۱	-
	نحل: ۱۱۰	۱۱۰-۱۰۱	۱۰
	عنکبوت: ۶۹	۶۹-۶۴	۶
	حجرات: ۱۵	۱۸-۱۱	۸

۱. با توجه به تعداد زیاد آیات، آوردن تمامی جدول‌ها موجب افزایش تعداد صفحات می‌شد. از این رو، جهت اختصار به نمونه‌ای از آنها اشاره شده است.

ادامه جدول ۱. آیات اصلی و فرعی مرتبط با کلمه جهاد

عین کلمه به کاررفته	آیه اصلی	آیات ابتدا و انتهای سیاق	تعداد آیات هر سیاق
جاهِدُوا	مائده: ۳۵	۴۳-۳۵	۹
	توبه: ۴۱	۴۲-۳۸	۵
	توبه: ۸۶	-	-
جِهَادًا	حج: ۷۸	۷۸-۷۳	۶
	فرقان: ۵۲	-	-
جِهَادٍ	ممتحنه: ۱	۶-۱	۶
جِهَادٍ	حج: ۷۸	-	-
جِهَادٍ	توبه: ۲۴	-	-
جُهْدٌ	مائده: ۵۳	۵۶-۵۱	۶
	انعام: ۱۰۹	۱۱۰-۱۰۱	۱۰
	نحل: ۳۸	۴۰-۳۵	۶
	نور: ۵۳	۵۷-۵۱	۷
جُهْدٌ	ملائکه: ۴۲	۴۵-۳۸	۸
جُهْدٌ	توبه: ۷۹	-	-
الْمُجَاهِدُونَ	نساء: ۹۵	۹۶-۹۲	۵
الْمُجَاهِدِينَ	نساء: ۹۵	-	-
	نساء: ۹۵	-	-
يُجَاهِدُوا	محمد: ۳۱	۳۸-۲۹	۱۰
يُجَاهِدُونَ	عتکوت: ۶	-	-
يُجَاهِدُوا	توبه: ۴۴	۵۹-۴۳	۱۷
يُجَاهِدُونَ	توبه: ۸۱	-	-
يُجَاهِدُونَ	مائده: ۵۴	-	-
تعداد کل آیات اصلی:	۳۶	تعداد کل آیات بررسی شده:	۲۰۷

* خطوط تیره (-) نمایانگر سیاق‌هایی هستند که در همین جدول تکرار شده‌اند.

در این رابطه، ابتدا با بررسی دقیق آیات قرآنی تلاش شد با توجه به محتوای آنها، پیام‌های مرتبط استخراج شود و اگر در خصوص آیه‌ای سؤالی در ذهن پژوهشگر وجود داشت، سؤال مربوطه در ذیل آن آیه نوشته شود تا با انجام بررسی‌های بیشتر و مطالعه متون تفسیری، پاسخ آن یافت شود. طبیعتاً، از آنجاکه هر آیه می‌توانست متضمن پیام‌های مختلفی باشد، به عمده آیات بیش از یک پیام اختصاص یافت. افزون‌براین، به منظور رعایت اصل تناسب پیام‌ها با محتوای آیات، در مراحل مختلف پژوهش، پیام‌ها مورد بررسی و بازنگری قرار گرفتند؛ به این صورت که در دفعات

مختلف آیات مورد مطالعه قرار گرفتند و پیام‌های استخراج شده با متن آیات انطباق داده شدند. به منظور درک بهتر این گام از پژوهش، در جدول زیر، نمونه‌ای از یک آیه که پیام‌های آن استخراج شده و همچنین سؤالاتی که درخصوص آن آیه در ذهن پژوهشگر وجود داشته و با بررسی‌های بیشتر پاسخ آنها را یافته، نشان داده شده است.

جدول ۲. نمونه‌ای از آیات تحلیل شده در فرایند پژوهش

آیه:
<p>إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَ هَاجَرُوا وَ جَاهَدُوا بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَ الَّذِينَ آوَوْا وَ نَصَرُوا أَوْلِيَاءَ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ وَ الَّذِينَ آمَنُوا وَ لَمْ يَهَاجَرُوا مَا لَكُمْ مِنْ شَيْءٍ حَتَّىٰ يَهَاجَرُوا وَ إِنْ اسْتَنْصَرُواكُمْ فِي الدِّينِ فَعَلَيْكُمْ النَّصْرُ إِلَّا عَلَىٰ قَوْمٍ بَيْنَكُمْ وَ بَيْنَهُم مِّيثَاقٌ وَ اللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ (الأنفال/ ۷۲)</p>
پیام‌ها و سؤال‌ها:
<p>۱. در آیه فوق، بعد از کلمه "جَاهَدُوا"، ابتدا کلمه باموالهم آورده شده و سپس بانفسهم؛ از این آیه چنین بر می‌آید که جهاد با مال یا همان تقویت بنیه اقتصادی جامعه‌ی اسلامی از طریق انفاق، مقدم بر جهاد با جان است. به عبارتی، جهاد نرم مقدم بر جهاد سخت است.</p> <p>۲. باتوجه به اینکه در این آیه از دو نوع جهاد با مال و جهاد با جان نام برده شده، می‌توان فهمید که جهاد صرفاً جنبه نظامی و سخت ندارد و دارای جنبه‌های نرم یا مادی نیز هست.</p> <p>۳. اینکه در آیه فوق ایمان و هجرت و جهاد در کنار هم آورده شده‌اند، نشان می‌دهد که صرف ایمان و اعتقاد بدون جهاد و تلاش و تحمل سختی‌ها در راه خدا فایده‌ای ندارد.</p> <p>۴. در این آیه، تقسیم مومنین به دو گروه که یکی سختی‌ها را تحمل کرده و دیگری نکرده، نشان می‌دهد که باید میان افرادی که تلاش می‌کنند و در راه خدا سختی‌ها را تحمل می‌کنند و دیگران تفاوت قائل بود؛ حتی اگر هر دو مؤمن باشند.</p> <p>۵. در این آیه، به‌طور ضمنی بر پرهیز از سست‌همتی و تلاش جهت تحمل سختی‌ها و تحقق آرمان‌های الهی تأکید شده است.</p> <p>۶. بیان عبارت "حَتَّىٰ يَهَاجَرُوا" متضمن این پیام است که اگر افرادی که قبلاً تخلفی کرده‌اند، اکنون راه صحیح را پیش گیرند و دست از تخلف بردارند، باید از آنها استقبال و چشم‌پوشی نمود و نباید کارهای گذشته‌شان موجب کینه و دشمنی بین مومنین شود.</p> <p>۷. در آیه فوق بعد از ذکر انواع جهاد با بیان عبارت "فِي سَبِيلِ اللَّهِ" بر این امر تأکید شده که هر دوی این جهادها باید مبتنی بر نیتی الهی و خدایی باشد.</p> <p>۸. چرا این آیه با عبارت "وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ" خاتمه یافته؟ این در حالی است که بسیاری از آیات با عبارت "وَاللَّهُ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ" یا عبارات مشابهی که صفات خداوند را بیان می‌کنند، خاتمه یافته‌اند.</p> <p>۹. باتوجه به اینکه در ابتدای آیه بر جهاد فی سبیل‌الله یا همان نیت الهی در کار تأکید شده و در انتها نیز عبارت "وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ" به معنای "خداوند بر آنچه انجام می‌دهید بیناست" آورده شده؛ می‌توان چنین استنباط نمود که ختم آیه به این عبارت، تأکید مجددی است بر همان نیت الهی در کار و تذکری است برای مومنین که بدانند نیت آنها باید خالصانه و الهی باشد و تمامی دستورات و قوانین ذکر شده در این آیه را رعایت کنند و چنانچه نیت دیگری در کار باشد یا برخی از قوانین و دستورات را نقض کنند، خداوند همواره از نیت آنها و هر آنچه انجام می‌دهد آگاه است و متناسب با آن جزا می‌دهد.</p>

در نهایت به منظور تأیید و تکمیل نهایی پیام‌ها، از طریق مطالعه تفاسیر مربوط به آنها همچون تفسیر نمونه (مکارم شیرازی، ۱۳۸۵) و تفسیر المیزان (طباطبایی، ۱۳۸۲) تلاش شد تا نسبت به اعتباریابی آنها و برداشت ذهنی پژوهشگر از متن آیات اطمینان حاصل شده و در صورت امکان، پیام‌های تکمیلی نیز از آیات برداشت شوند. با رعایت نکات مطرح شده در مطالب فوق، با بررسی تمامی پیام‌های استخراج شده از درون آیه‌ها، ابتدا پیام‌هایی که به لحاظ معنایی همسان بودند در قالب یک پیام واحد جمع و سپس تلاش شد از میان این پیام‌ها، آنهایی که از حیث معنایی مشابهت بالایی با یکدیگر دارند در کنار یکدیگر قرار گرفته و مؤلفه‌های منسجمی تولید شود (در جدول (۳) تجمیع نهایی این پیام‌ها در قالب مؤلفه‌هایی معنی دار، نشان داده شده است).

در پایان مرحله مفهوم‌سازی نیز با مراجعه به یکی از مفسرین قرآن کریم، از ایشان خواسته شد تا در خصوص صحت دسته‌بندی آیات در قالب مؤلفه‌ها و ابعاد، اظهار نظر نمایند. علت این امر، پیش‌گیری از هرگونه تفسیر به رأی توسط پژوهشگر بود تا از این طریق بتواند پیام واقعی هر آیه را به درستی استنباط کند. در پایان، با اخذ نظر مثبت ایشان، یافته‌های مربوطه، نهایی سازی شد.

تحلیل یافته‌های پژوهش

یافته‌ها حاکی از این است که مجموعه مضامین استخراج شده از بطن آیات را می‌توان در قالب پانزده مؤلفه مورد بررسی قرار داد که ضمن ارائه آنها در جدول زیر، در ادامه نیز به تفصیل مورد بررسی قرار گرفته‌اند.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

جدول ۳. یافته‌های پژوهش

پیام‌ها	مؤلفه	بُعد
پرهیز از تنبلی بقره: ۲۱۶؛ انفال: ۷۲؛ توبه: ۳۸، ۸۱، ۸۶، ۹۳؛ نساء: ۷۲	اهتمام‌ورزی	آرام‌بخش‌های
پرهیز از سست‌همتی نساء: ۹۵؛ انفال: ۷۲؛ توبه: ۴۱؛		
به استقبال مشکلات رفتن بقره: ۲۱۴		
اعتقاد به اینکه اتفاق‌ها، نتیجه کارهای خودمان است و نه ستم خداوند آل‌عمران: ۱۱۷؛ ۱۸۲؛ انفال: ۵۱، ۵۳	نستوهی	
استقامت در برابر تهدیدات نساء: ۷۶؛ انفال: ۱۵، ۱۶، ۶۵؛ بقره: ۲۴۹؛ یونس: ۱۰۹؛ ابراهیم: ۱۲؛ نحل: ۱۲۷؛ هود: ۱۱۲؛ شوری: ۱۵؛ محمد: ۳۵؛ فرقان: ۵۲؛ محمد: ۳۱		
صبوری در هنگام مشکلات بقره: ۲۴۹، ۱۵۳، ۱۵۵، ۱۵۶، ۴۶؛ هود: ۱۱، ۱۱۵؛ رعد: ۲۲؛ نحل: ۴۲، ۱۲۶؛ مریم: ۶۵؛ حج: ۳۵؛ مومنون: ۱۱۱؛ فرقان: ۲۰؛ عنکبوت: ۵۹؛ فصلت: ۳۵؛ آل‌عمران: ۱۴۴، ۱۴۶، ۱۸۶؛ ابراهیم: ۵؛ نحل: ۱۱۰؛ طور: ۴۸؛ قمر: ۲۷؛ معارج: ۵؛ مزمل: ۱۰		
ثبات قدم آل‌عمران: ۱۴۷؛ مائده: ۴۱، ۴۲؛ انفال: ۴۵، ۴۶؛ توبه: ۴۴، ۴۵؛ قصص: ۸۷؛ احزاب: ۳۹		
اعتقاد به اینکه نتیجه مطلوب در دست خداست و لازمه آن استقامت و تلاش انسان است ﴿آل‌عمران: ۱۲۰؛ ۱۲۵؛ انعام: ۳۴؛ نحل: ۱۱۰؛ حج: ۳۹؛ عنکبوت: ۶۹؛ یوسف: ۹۰؛ آل‌عمران: ۱۲۰﴾		
نشان‌دادن شجاعت و روحیه بالا نساء: ۷۶؛ انفال: ۱۵، ۱۶، ۶۰؛ بقره: ۱۵۳، ۲۱۴، ۲۴۹؛ ابراهیم: ۱۲؛ آل‌عمران: ۱۴۶، ۱۷۳، ۱۷۵، ۱۵۶، ۱۳۹؛ حجر: ۹۴؛ توبه: ۱۲۳؛ یوسف: ۱۰۸؛ روم: ۶۰؛ احزاب: ۳۹		
اعتقاد به اینکه پس از سختی‌ها، آسانی است انفال: ۵-۸؛ انبیا: ۸۵-۸۶		
اعتقاد به حکمت خداوند آل‌عمران: ۱۶۵؛ یوسف: ۸۳؛ ممتحنه: ۱۰		
استمرار فعالیت تا زمان تحقق اهداف بقره: ۱۹۳		تمرکز بر چشم‌انداز
دورنگر و آینده‌ساز بودن انفال: ۵-۸		
تلاش هدف‌مند بقره: ۱۹۳؛ نساء: ۷۵		
مؤمنین باید دنبال پیروزی‌های ماندگار باشند و نه پیروزی‌های سطحی و گذرا ﴿انفال: ۵-۸﴾	تسامح	جنب‌حداکثری
عدم دلگرمی به موفقیت‌ها و فراموشی ادامه راه آل‌عمران: ۱۵۲؛ حج: ۴۱؛ جن: ۱۶-۱۸		
فراهم‌نمودن فرصت جبران خطا برای افراد نساء: ۸۹	حمایت	
بازگذاشتن راه برای بازگشت افراد خطاکار پشیمان توبه: ۷۴؛ فتح: ۱۶		
چشم‌پوشی از خطاهای دیگران آل‌عمران: ۱۵۹	حمایت	
مهربانی و اخلاق خوب آل‌عمران: ۱۵۹		
انعطاف‌پذیری آل‌عمران: ۱۵۹		
شخصیت‌دادن به نیروها آل‌عمران: ۱۵۹؛ ابراهیم: ۳۱		
تشویق افراد به شرکت در فعالیت جهادی انفال: ۶۵؛ لقمان: ۱۷		
روحیه‌دادن به افراد محمد: ۳۵؛ منافقون: ۷؛ حج: ۳۹	حمایت از نیروها	
حمایت از نیروها انفال: ۶۵؛ قلم: ۴۹		

ادامه جدول ۳. یافته‌های پژوهش

پیام‌ها	مؤلفه	بُعد
انجام فعالیت‌ها به صورت گروهی توبه: ۴۱؛ آل‌عمران: ۲۰۰؛ انفال: ۶۵؛ نساء: ۷۱	وحدت‌گرایی	
دعوت به وحدت آل‌عمران: ۶۴		
پرهیز از تفرقه آل‌عمران: ۱۵۲، ۱۶۵		
پیروی از دستورات مافوق آل‌عمران: ۱۵۲، ۱۶۵		
حفظ اتحاد التزامی برای مؤمنین است ﴿آل‌عمران: ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۵﴾		
فرمانبرداری آل‌عمران: ۱۷۲؛ بقره: ۱۴۷، ۲۴۹	پیشگامی	
پیش‌قدم‌بودن برای مشارکت در جهاد نساء: ۹۵؛ توبه: ۲۰، ۸۶، ۹۳، ۹۴، ۹۵؛ حجرات: ۱۵		
پرهیز از بهانه‌جویی برای شرکت در جهاد نساء: ۹۵؛ توبه: ۳۸، ۸۱، ۹۳		
گذشت از جان انفال: ۷۲؛ توبه: ۲۰، ۴۱، ۸۱؛ حجرات: ۱۵؛ سجده: ۱۶؛ حدید: ۱۰		
بخشش مال نساء: ۹۵؛ انفال: ۷۲؛ توبه: ۲۰، ۸۱، ۴۱؛ حجرات: ۱۵؛ حج: ۳۵؛ سجده: ۱۶؛ حدید: ۱۰		
بخشش از هر چه دوست‌داشتنی است بقره: ۲۶۷؛ انفال: ۶۰؛ سجده: ۱۶؛ سبأ: ۳۹؛ شوری: ۳۸	سخت‌مندی	ایثارگری
فداکاری آل‌عمران: ۱۴۶، ۱۷۲		
مقدم‌داشتن دیگران بر خود حشر: ۹		
مغرورنشدن هنگام کسب موفقیت ﴿حج: ۴۱؛ نساء: ۹۰﴾		
پرهیز از تفاخر و تکبر آل‌عمران: ۳۶؛ اسراء: ۳۷؛ انفال: ۴۷؛ سجده: ۱۶		
پرهیز از خودنمایی هود: ۱۱۲؛ شوری: ۱۵؛ انعام: ۱۶۲؛ انفال: ۴۷	تواضع	
حفظ آمادگی نساء: ۷۱؛ انفال: ۶۰		
استفاده از امکانات بروز و جدید انفال: ۶۰		
پیروی از علم اسراء: ۳۶		
اهمیت دانایی در عملکرد انفال: ۶۵		
پرهیز از تعدی‌گری بقره: ۱۹۰، ۱۹۳؛ نساء: ۹۰	اعتدال	
رعایت تناسب میان کیفر و عمل نحل: ۱۲۶		
پرهیز از تندروی آل‌عمران: ۱۴۷		
پذیرش نقاط ضعف و اصلاح آنها آل‌عمران: ۱۶۵		
پرهیز از افراط و تفریط بقره: ۱۹۴، ۲۱۹، ۲۷۳؛ مائده: ۸۷؛ کهف: ۲۸		
توجه به تهدیدات داخلی نساء: ۷۲، ۷۳، ۷۸، ۸۹؛ توبه: ۸۶، ۹۴، ۴۶، ۴۸، ۷۴؛ بقره: ۸-۱۶؛ فرقان: ۶۷	هوشیاری	
آگاه‌بودن در برابر تهدیدات خارجی نساء: ۷۱، ۹۱		
عدم توجه صرف به تهدیدات شناخته‌شده انفال: ۶۰		
عدم غفلت از تهدیدات نزدیک به دلیل توجه به تهدیدات دور توبه: ۱۲۳		
اجتناب از ظاهربینی توبه: ۱۰۷؛ یوسف: ۱۸؛ کهف: ۷۸		
کسب آمادگی برای مقابله با تهدیدات ناشناخته و دور از انتظار انفال: ۶۰	بیداری در برابر تبلیغات مسموم آل‌عمران: ۱۴۹، ۱۵۶	
بیداری در برابر تبلیغات مسموم آل‌عمران: ۱۴۹، ۱۵۶		

ادامه جدول ۳. یافته‌های پژوهش

پیام‌ها	مؤلفه	بُعد
باور به حقانیت فرمان الهی یونس: ۹۴؛ بقره: ۱۴۷؛ یونس، ۹۴؛ حجرات، ۱۵؛ شوری: ۱۵	ارزش محوری	
ایمان به ربوبیت خداوند فصلت: ۳۰؛ احقاف: ۱۳		
ایمان به ربوبیت خداوند عامل صبر و پیروزی بقره، ۲۵۰، ۲۵۱		
صرفاً خداوند را در نظر داشتن ﴿بقره: ۱۹۰، ۲۴۴؛ نساء: ۷۵، ۷۶، ۹۵، ۱۰۰؛ مائده: ۳۵؛ انفال: ۶۰، ۷۲، ۴۷؛ توبه: ۲۰، ۳۸، ۴۱، ۸۱، ۱۰۸؛ حج: ۷۸؛ حجرات: ۱۵؛ رعد: ۲۲؛ ابراهیم: ۱۲؛ نحل: ۱۲۷؛ مریم: ۶۵؛ فرقان: ۵۷؛ شوری: ۲۳؛ شعرا: ۱۰۹؛ سبأ: ۴۷؛ ص: ۸۶؛ یوسف: ۱۰۴؛ انعام: ۹۰، ۱۶۲؛ شوری: ۱۵؛ هود ۱۱۲؛ حج: ۷۸﴾		
خدا را ناظر بر خود دیدن بقره: ۲۶۵؛ انفال: ۷۲، ۴۷؛ فرقان: ۲۰؛ هود ۱۱۲؛ آل عمران: ۹۴، ۱۵۴، ۱۵۶		
تردیدنداشتن به مسیر الهی حجرات، ۱۵		
خاشع بودن (ایمان به آخرت) عامل سهولت صبر بقره، ۴۶		
ترس از خداوند بقره، ۲۷۸		
ملزم دانستن خود به فرائض دینی بقره: ۱۵۳؛ مائده: ۵۵؛ رعد: ۲۲؛ حج: ۳۵، ۴۱، ۷۸	التزام عملی	عوامل پیش‌برنده
ملزم دانستن خود در عمل به تمامی تکالیف امر شده یونس، ۱۰۹؛ شوری: ۱۵؛ حجر: ۹۴؛ انفال: ۱، ۴۶؛ توبه: ۱۱۹		
اقامه نماز و وظایف دینی از نشانه‌های ایمان است انفال، ۳		
عدم تردید به فرامین الهی بقره: ۱۴۷؛ مائده: ۹۰، ۹۱، ۹۲		
ایمان به قیامت عامل استحکام عزم بقره، ۲۴۹	توکل	
اطاعت اوامر الهی از نشانه‌های مؤمنین است ﴿انفال: ۴۶؛ توبه: ۱۱۹﴾		
انجام وظایف با تکیه بر خداوند نحل: ۴۲؛ عنکبوت: ۵۹؛ انفال: ۶۱؛ آل عمران: ۱۵۹؛ احزاب: ۳۹		
امید به خداوند هود: ۱۱۵؛ حج: ۷۸؛ آل عمران: ۱۴۷؛ ص: ۴۴		
اعتماد به خداوند بقره: ۲۱۶؛ یونس: ۱۰۹؛ هود: ۱۱۵؛ مائده: ۶۷؛ انعام: ۱۰۶		
خدا را با خود دانستن هنگام انجام وظیفه ﴿توبه: ۱۲۳؛ بقره: ۲۴۹﴾		
مددجویی از خداوند برای موفقیت حج: ۷۸؛ بقره: ۱۵۳، ۲۱۴		
پایان کارها را با خدا دیدن بقره: ۲۵۵، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰؛ حج: ۷۸، ۴۱؛ آل عمران: ۱۴۷، ۱۸۹، ۱۲۵		
باور اینکه خداوند رب العالمین است و فرجام همه کارها در دست اوست بقره: ۲۵۵، ۲۵۸، ۲۶۰		
خدا را کافی دیدن آل عمران: ۱۷۳		
توکل از نشانه‌های ایمان است آل عمران: ۱۲۲؛ انفال: ۲؛ یونس: ۸۴؛ تغابن: ۱۳		

ویژگی‌ها و مؤلفه‌های جهادی بودن

همان‌گونه که در جدول بالا نشان داده شده است، به‌طور کلی، ویژگی‌های جهادی بودن در قالب دوازده مؤلفه، قابل تفکیک هستند که در این میان، نگاهی نظام‌مند به مؤلفه‌های اهتمام‌ورزی، نستوهی و تمرکز بر چشم‌انداز، حاکی از این است که با کنار هم قراردادن آنها، می‌توان یک پیام کلی را دریافت کرد و آن اینکه فرد مجاهد باید در مسیر فعالیت خود، مشتاقانه به‌سوی مقابله با مشکلات رفته و با تمرکز بر چشم‌انداز نهایی، در برابر سختی‌های راه، استقامت و پایداری به‌خرج دهد. به اعتقاد پژوهشگران، واژه آرمان‌خواهی عنوان مناسبی است که می‌تواند پیام کلی مؤلفه‌های فوق را به ذهن متبادر کند. بنابراین، مجموعه این مؤلفه‌ها در قالب یک بُعد با عنوان "آرمان‌خواهی" قرار می‌گیرند. افزون‌براین، با قراردادن مجموعه مؤلفه‌های تسامح، حمایت و وحدت‌گرایی در کنار یکدیگر، می‌توان مشاهده کرد که به‌لحاظ مفهومی، حاکی از ویژگی‌هایی هستند که وجود آنها در وجود یک شخص می‌تواند نوعی ویژگی شخصیتی تحت عنوان جذب حداکثری را برایش رقم زند. براین اساس، به‌نظر می‌رسد که این عنوان می‌تواند به‌لحاظ معنایی متضمن پیام‌های موجود در هر یک از مؤلفه‌های مربوطه باشد. با توجه به این امر، مجموعه مؤلفه‌های مورد بحث، تحت عنوان یک بُعد با عنوان "جذب حداکثری" دسته‌بندی می‌شوند. به‌همین ترتیب، با قراردادن مؤلفه‌های پیشگامی، سخاوتمندی و تواضع در کنار یکدیگر، ناخودآگاه سبکی از شخصیت به ذهن انسان متبادر می‌شود که یادآور رشادت‌های رزمندگان دفاع مقدس و صدر اسلام است؛ سبکی شخصیتی که می‌توان در مجموع، عنوان "ایثارگری" را بر آنها نهاد. در نهایت، با نگاهی نظام‌مند به مجموعه مؤلفه‌های به‌هنگام‌بودن، اعتدال و هوشیاری، به‌نظر می‌رسد که با توجه به قرابت معنایی‌شان، بر امری دلالت دارند که نشئت گرفته از قوه تعقل آدمی است. به‌عبارتی، مجموعه این ویژگی‌ها را می‌توان در افرادی یافت که اقدامات آنها متکی بر خرد و تعقل‌گرایی آنهاست. براین اساس، به‌نظر می‌رسد که عنوان "خردورزی" نامی مناسب برای هر سه مؤلفه فوق بوده و به‌لحاظ معنایی، نشانه‌های خود را در آنها منعکس نماید. به‌منظور بیان بهتر یافته‌ها، در شکل زیر مفهوم جهادی بودن و عوامل شکل‌دهنده آن توصیف شده و در

ادامه نیز به تبیین عوامل شکل دهنده آنها پرداخته شده است:

شکل ۱. یافته‌های پژوهش

عوامل شکل دهنده جهادی بودن

همانگونه که در جدول (۳) و شکل بالا نشان داده شده است، عوامل شکل دهنده ویژگی‌ها و مؤلفه‌های جهادی بودن، در قالب مؤلفه‌های ارزش محوری، التزام عملی و توکل قابل تبیین هستند. در این زمینه، چنانکه در شکل بالا نیز نشان داده شده است، مؤلفه ارزش محوری بر توکل و التزام

عملی افراد اثری مستقیم داشته و این دو مؤلفه نیز ضمن اثرگذاری متقابل بر یکدیگر، موجب تقویت مؤلفه‌های جهادی بودن می‌شوند.

طبق آنچه در جدول ۳ ارائه شده، مؤلفه ارزش محوری به‌طور کلی به ایمان و باور فرد نسبت به ارزش‌ها و حقانیت ربوبیت خداوند و آنچه بر او امر شده است، اشاره دارد. از سوی دیگر، بدیهی است که ممکن است فردی تمامی ارزش‌ها را نیز قبول داشته باشد، اما نسبت به اقامه آنها یا عمل به آنها یقین نداشته باشد. در واقع، در صورتی فردی به لحاظ عقیده‌ای خود را ملزم و مصمم به اقامه ارزش‌ها و تکالیف الهی می‌داند که فراتر از پذیرفتن ارزش‌ها، باوری عمیق نسبت به آنها داشته باشد. به عبارتی، بسته به اینکه کیفیت و عمق ارزش محوری افراد به چه میزان باشد، عزم آنها در اقامه تکالیف و فرائض الهی نیز بیشتر خواهد بود. از این رو، می‌توان چنین استنباط کرد که کیفیت ارزش محوری افراد از تأثیری مستقیم بر التزام عملی آنها و عزمشان در تحقق ارزش‌ها برخوردار است.

افزون بر این، بررسی برخی آیات همچون آیه ۱۰ سوره شوری یا به طور خاص آیه ۲۳ سوره مبارکه مائده نیز حاکی از این است که توکل، روحیه‌ای است برخاسته از ایمان حقیقی و از نشانه‌های آن محسوب می‌شود *وَ عَلَى اللَّهِ فَتَوَكَّلُوا إِن كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ*. از این رو، می‌توان چنین تبیین کرد که ارزش محوری افراد یا ایمان و باور آنها به مسیر الهی، در توکل آنها به خداوند و واگذاری نتیجه کار به او انعکاس می‌یابد. به عبارتی بهتر، کیفیت ارزش محوری افراد، تأثیر مستقیمی بر کیفیت توکل آنها دارد. به همین ترتیب، در آیات مختلفی همچون آیه ۳۰ سوره فصلت و ۱۳ سوره احقاف می‌توان مشاهده کرد که عمل افراد و مداوت آنها در جهاد، نتیجه ایمان و باور آنها به ربوبیت خداوند و حقانیت مسیر پیش روی آنهاست *الَّذِينَ قَالُوا رَبُّنَا اللَّهُ ثُمَّ اسْتَقَامُوا*. واژه "رب" به معنای پروردگار که در این آیه در قالب عبارت *رَبُّنَا اللَّهُ* آمده، بیانگر ایمان به این امر است که خداوند در تمامی امور جهان، اعم از موفقیت‌ها و شکست‌ها، دخل و تصرف دارد. از این رو، بیان چنین عقیده‌ای از سوی مجاهدین و سپس مجاهدت کردن آنها در مسیر حق، حاکی از این است که آنها به این امر که نتیجه کارها و مجاهدتشان در دست خداست،

باوری عمیق داشته‌اند و با اعتماد و تکیه بر او (توکل) قدم در راه جهاد گذاشته‌اند. درواقع، پیام کلی‌ای که از این آیات برداشت می‌شود این است که عمل و رفتار جهادی گونه افراد که در این پژوهش تحت عنوان جهادی بودن از آنها یاد شده است، باید مبتنی و متکی بر اعتماد و اطمینان به خداوند باشد. علاوه بر این، با مطالعه آیه ۱۵۹ سوره آل‌عمران مشخص است که در آن به پیامبر(ص) دستور داده شده است پس از تصمیم‌گیری بر خداوند توکل نموده و اقدامات خود را عملی سازد **فَإِذَا عَزَمْتَ فَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ**. درواقع، برداشت کلی از این آیه این است که پس از اینکه عزم انسان در رابطه با موضوعی جزم شد و نسبت به اجرای آن یقین پیدا کرد، باید بر خدا توکل کرده و نسبت به عملی‌سازی آن اقدام کند. قاعدتاً حکمت چنین دستوری را می‌توان در این دانست که توکل و تکیه بر خداوند، به‌لحاظ روان‌شناختی می‌تواند چنان تکیه‌گاه امن و مستحکمی برای افراد باشد که به‌لحاظ کارکردی انعکاس زیادی در کیفیت رفتارهای جهادی گونه و صبر و استقامت آنها در مسیر جهاد داشته باشد. از این رو، می‌توان چنین بیان کرد که توکل بدون التزام عملی و التزام عملی بدون توکل بر خداوند در شروع کارها، از اثربخشی کافی برخوردار نیست. لذا، می‌توان استنباط کرد که التزام عملی افراد و توکل آنها به خداوند، لازم و ملزوم یکدیگر بوده و در تعامل با یکدیگر بر جهادی بودن آنها اثر گذاشته و مجاهدت اثربخشی را برای آنها رقم می‌زنند.

نتیجه‌گیری و پیشنهادها

در پژوهش حاضر، تلاش بر این بود که با احصای مؤلفه‌ها و ویژگی‌هایی که جهادی بودن را توصیف می‌نمایند، الگویی جهت تبیین مفهوم جهادی بودن منابع انسانی سازمان ارائه شود. همان‌گونه که در یافته‌ها مشخص شد، منابع انسانی جهادی عبارتند از کارکنانی که به‌لحاظ انگیزشی (فرح‌بخشی) در سازمان خود، منشأ اثر هستند و آرمان‌خواهانه و با تکیه بر تعقل و خردورزی، در راه تحقق اهدافی ارزشی، تلاشی ایثارگرانه دارند. همان‌گونه که مشخص شد، در این تعریف، مفهوم جهادی بودن با توجه به ابعاد چهارگانه‌ای مورد تعریف قرار گرفت که تقویت و

بهبود آن ریشه در گرایش سرمایه‌های انسانی سازمان به ارزش‌های معنوی و توکل آنها به مشیت الهی و همچنین، التزام عملی به وظایف خود و فعالیت‌های سازمان به‌عنوان یک جهاد دارد. در بیانی کلی، جهادی‌بودن، بر توان پیش‌برنده و مضاعفی که فرد را به سوی اهداف متعالی‌اش سوق می‌دهد، تمرکز دارد و درعین حال که شامل سخت‌کوشی می‌شود، محدود به آن نیست.

درپایان، با دستیابی به درکی جامع از مفهوم جهادی‌بودن، به‌منظور بهره‌برداری عملی از کارکردهای آن، شایسته است نسبت به آزمون آن در دنیای واقعی اقدام کرد. از این‌رو، پیشنهاد می‌شود، پژوهش‌های آینده با تمرکز بر ساخت و اعتباریابی مقیاسی برای سنجش جهادی‌بودن منابع انسانی سازمان، طبق این الگو، زمینه را برای مدیریت صحیح این سرمایه‌های ارزشمند، فراهم کند. افزون‌براین، بهره‌گیری از سایر منابع دینی همچون نهج‌البلاغه و همچنین مصاحبه با متخصصان حوزه مدیریت منابع انسانی و رفتار سازمانی، جهت احصای مؤلفه‌هایی که بتوانند در توسعه الگوی ارائه‌شده در این پژوهش، مؤثر باشند، بسیار مناسب است. به‌علاوه، انجام پژوهش‌های مستقلی که به تبیین راه‌کارهای مؤثر در آموزش و تقویت این مفهوم در سازمان بپردازند، می‌تواند زمینه را برای ارتقای سرمایه‌های انسانی سازمان به سرمایه‌هایی جهادی، فراهم کند.

منابع

- جانی‌پور، محمد و ستوده‌نیا، محمدرضا (۱۳۹۳)، «تبیین راهبرد نرم‌افزار گرایانه جهاد در قرآن کریم»، فصلنامه علمی پژوهشی تحقیقات علوم قرآن و حدیث دانشگاه الزهراء (س)، سال ۱۱، شماره ۳، پیاپی ۲۳: ۶۱-۸۵.
- جانی‌پور، محمد؛ ستوده‌نیا، محمدرضا (۱۳۹۲)، «جهاد مقوله‌ای فرهنگی، اعتقادی در چارچوب سبک زندگی اسلامی»، پژوهش‌های میان‌رشته‌ای قرآن کریم، دوره ۴، شماره ۱: ۷۵-۹۲.
- راغب اصفهانی، حسین‌بن محمد (۱۳۸۸)، ترجمه و تحقیق مفردات الفاظ قرآن (جلد ۱)، ترجمه غ. خسروی حسینی، تهران: انتشارات مرتضوی.
- شفائی، حسین (۱۳۶۵)، جنگ و جهاد در نهج البلاغه، کتابخانه دیجیتال بانک نرم‌افزاری عروج (حوزه دین و معارف اسلامی).
- طباطبایی، محمدحسین (۱۳۸۲)، تفسیر المیزان، ترجمه سیدمحمدباقر موسوی‌همدانی، قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- فرهی، علی؛ سنجقی، محمدابراهیم؛ سلطانی، محمدرضا و محمدیان، یداله (۱۳۹۵)، «طراحی الگوی فرهنگ جهادی یکی از نهادهای انقلاب اسلامی»، پژوهش‌های مدیریت منابع انسانی. دوره ۸، شماره ۲: ۵۳-۸۳.
- قرشی بنابی، علی‌اکبر (۱۳۵۲)، قاموس قرآن، قم: دارالکتاب اسلامی.
- لسانی فشارکی، محمدعلی و مرادی زنجانی، حسین (۱۳۸۵)، روش تحقیق موضوعی قرآن کریم، زنجان: قلم مهر.
- مرکز آمار ایران (۱۳۹۰)، نتایج آمارگیری نیروی کار، معاونت برنامه‌ریزی و نظارت راهبردی ریاست جمهوری.
- مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۸۸)، پیام مولا از بستر شهادت، تدوین و نگارش: محمد مهدی نادری قمی، قم: انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
- مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۹۱)، پند جاوید: شرح وصیت امیرالمؤمنین علی (علیه السلام) به فرزندش امام حسن مجتبی (علیه السلام)، نگارش: علی زینتی، قم: انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (قدس سره).

- مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۹۳)، **جنگ و جهاد در قرآن**، تدوین: محمدحسین اسکندری و محمد مهدی نادری قمی، قم: مرکز انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (قدس سره).
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۸۵)، **تفسیر نمونه**، تهران: انتشارات دارالکتب الاسلامیه.
- Eid, J., Johnsen, B. H., Bartone, P. T., & Nissestad, O. A. (2008). Growing transformational leaders: exploring the role of personality hardiness. **Leadership & Organization Development Journal**, 29(1), 4-23.
- Kobasa, S. C. (1979). Stressful life events, personality, and health: an inquiry into hardiness. **Journal of personality and social psychology**, 37(1), 1.
- Maddi, S. (2013). **Personal Hardiness as the Basis for Resilience Hardiness: Turning Stressful Circumstances into Resilient Growth** (pp. 7-17). Dordrecht: Springer Netherlands.
- Maddi, S. R. (2004). Hardiness: An operationalization of existential courage. **Journal of humanistic psychology**, 44(3), 279-298.
- Maddi, S. R. (2007). Relevance of hardiness assessment and training to the military context. **Military Psychology**, 19(1), 61.

